

ГАВРИЛЮК
Світлана

**ПАМ'ЯТКИ
ХОЛМЩИНИ
У ДОСЛІДЖЕННЯХ
АРХІТЕКТОРА
ПЕТРА ПОКРИШКІНА**

м. Луцьк

На початку ХХ ст. з-поміж західних етнічних українських земель, які перебували у складі російської імперії, помітна увага стала звертатися на вивчення історико-культурної спадщини такого регіону як Холмщина. Ця територія потрапила до складу росії у 1815 р. і в адміністративному відношенні до вересня 1913 р. була складовою частиною Люблінської губернії. Пам'ятки Холмщини не випадково ставали у зазначений період об'єктом посиленого зацікавлення. Це зумовлювалося намаганням російського самодержавства отримати глибші й систематизованіші знання про історію даного регіону і відшукати додаткові «переконливі» аргументи нібито «законного права» на цю етнічну українську територію. Тому пам'яткознавчі дослідження служили «великоімперській» меті, однак практичні заходи, які здійснювалися у результаті цих досліджень, сприяли збереженню об'єктів культурної спадщини.

Певний внесок у вивчення пам'яток Холмщини зробив на початку ХХ ст. Петро Покришкін (1870–1922) – художник-реставратор, член багатьох науково-громадських товариств, академік архітектури [3]. На сьогодні його праця з вивчення і збереження культурної спадщини окремих українських етнічних територій, у тому числі Холмщини, залишається мало дослідженою. Багатий джерельний матеріал, який дає змогу відтворити окремі віхи творчого шляху митця, зберігається у фондах Рукописного архіву Інституту історії матеріальної культури російської академії наук. Так, відомості про обстеження П. Покришкіним пам'яток Холмщини містить особистий фонд ученого у цьому архіві (Ф. 21). Тут знаходимо його листи, доповідні записки, звіти, щоденники археологічних розкопок, тексти виступів на засіданнях Археологічної комісії, креслення, світлини тощо/

Народився П. Покришкін в Іркутську в сім'ї лікаря. Середню освіту здобув в Іркутському технічному училищі, а вищу – на архітектурному відділенні Петербурзької академії мистецтв [3]. Закінчивши у 1895 р. з багатьма преміями і нагородами академію, отримав стипендію цього навчального закладу для стажування за кордоном. Однак ще до поїздки за кордон П. Покришкін за дорученням петербурзької Археологічної комісії у 1894 р. розпочав архітектурне дослідження мечеті Тур-Емір у Самарканді, яке завершив у 1896 р. Наступного року П. Покришкін відбув до Парижу, звідти – до Риму, Флоренції, Палермо, де впродовж тривалого часу знайомився з художніми і архітектурними музеями, вивчав візантійську, романську і готичну архітектуру. Влітку 1898 р. П. Покришкіна знову відрядили до Самарканда для вивчення мечеті Бібі-Ханім, яке він завершив у 1900 р. Цього ж року Академія мистецтв відрядила його до Македонії. У 1902 р. П. Покришкін від'їздить до Сербії для вивчення особливостей архітектури сербських церков. Результатом цієї поїздки стала праця «Православна архітектура XI–XVI ст. в нинішньому Сербському королівстві», яка принесла П. Покришкіну європейську славу [7; 1, 109–110; 11, 189–190].

Блискучі дослідження П. Покришкіним архітектурних пам'яток світу не залишилися не поміченими Археологічною комісією. У грудні 1902 р. вона обирає митця своїм членом і продовжує відряджати його для огляду давніх будівель імперії, доручає йому нагляд за їх ремонтом і реставрацією. З цього часу П. Покришкін постійно подорожує росією, вивчаючи стан збереженості архітектурних пам'яток, знайомлячись з проведенням ремонтних робіт на місцях, працюючи над планами і проектами реставрації окремих споруд [9]. Із своїх поїздок архітектор привозив сотні рідкісних світлин, креслень, малюнків, акварелей, які розміщав у спеціальній картотеці. На 1917 р. ця картотека нараховувала понад 100 тис. бібліографічних карток і 17 тис. фотознімків архітектурних пам'яток [1, 110]. Зберігаючись у фондах Рукописного архіву Інституту історії матеріальної культури РАН, ці матеріали й сьогодні є неоціненним джерелом вивчення історії та мистецької цінності багатьох українських об'єктів архітектурної спадщини, чимало з яких не збереглися до нашого часу.

Водночас П. Покришкін бере активну участь в обговоренні законопроектів, які стосуються питань збереження нерухомих пам'яток, подає власні пропозиції, виступаючи на засіданнях науково-громадських товариств [4; 8]. Працюючи над проектами реставрації давніх архітектурних об'єктів, П. Покришкін застосував на практиці нові підходи до встановлення їх первісного вигляду. Митець розробив власну методику комплексного архітектурно-археологічного обстеження нерухомих пам'яток, яка за радянської доби була визнана лише у 1960-х рр. Саме такий підхід застосував учений і при вивченні давніх архітектурних споруд м. Холма та Холмщини.

В період Першої світової війни П. Покришкін працював головою Комісії з вивчення збитків, завданих архітектурним старожитностям в зоні військових дій на Буковині, Волині та Галичині. Продовжував працювати в царині пам'яток охоронної справи і після революційних подій 1917 р., перебуваючи на різних посадах в російській державній археологічній комісії. Однак, спостерігаючи нерозуміння представниками більшовицької влади власних теоретичних положень в галузі монументального будівництва, не сприймаючи багатьох її підходів до справи збереження пам'яток старовини, П. Покришкін у 1920 р. залишає Петроград. Помер вчений від тифу в сані протоієрея у монастирі м. Лукоянова Нижегородської губернії [3; 1, 111].

Вперше П. Покришкін, виконуючи доручення петербурзької Археологічної комісії, приїхав на Холмщину у листопаді 1903 р. Він повинен був оглянути архітектурні і малярські об'єкти культурної спадщини Люблінської губернії, які вціліли і потребували підтримки та збереження. Попередній список таких пам'яток – переважно князівських замків – був складений і представлений П. Покришкіну місцевим знавцем старовини Х. Лопацинським. Це, зокрема, рештки замку і кругла вежа другої половини XIV ст. в місті Казимирі; вежа в стилі «ренесанс», збудована в XVI ст. представниками польської родини Фірлеїв в селі Домбровиця поблизу Любліна; руїни замку – пам'ятки XVI ст. – в с. Крупа поблизу міста Красностав; рештки замкових споруд в Завепржицях, Крилові, Щебрешині, Юзефові, ін. [1, 326].

Про перебування П. Покришкіна на Холмщині та обстеження ним архітектурних пам'яток краю детальну інформацію подавала місцева преса. Автором матеріалів був завідувач церковно-археологічним музеєм при Холмському Свято-Богородицькому православному братстві Ф. Кораллов. Він супроводжував вченого землями Холмщини у 1903 р. і в наступні роки. Керівник музею розповідав, що відразу після приїзду до Холма П. Покришкін розпочав знайомство з пам'ятками давнього міста, заснованого, за свідченнями Галицько-Волинського літопису, у XIII ст. Вчений оглянув Холмський православний кафедральний собор, особливу увагу звернув на чудотворну ікону Холмської Божої Матері, визнавши її найдавнішим і яскравим зразком чисто візантійського іконопису. Загальний вигляд цієї ікони, яка після її загадкового зникнення в першій половині XX ст. віднайшлася восени 2000 р. і зберігається нині у музеї Волинської ікони в Луцьку, 120 років тому описувався наступним чином: «Написаний образ на полотніні, прикріпленій до кипарисової дошки за допомогою левкасу і золотих цвяшків, що мають найпримітивнішу форму, на зразок простих ковальських цвяхів без шляпок, що також свідчить про давнину східно-візантійську»[2].

Після огляду собору архітектор ознайомився з експозицією церковно-археологічного музею при Холмському Свято-Богородицькому православному братстві, оглянув криницю Данила Галицького, про яку згадується у давньому літописі. П. Покришкін зробив висновок, що кладка криничного кам'яного зрубу дуже давня і за складністю будівництва надзвичайно важка, так що, без сумніву, криниця на пагорбі в Холмі є тією, про яку говорить літопис і поява якої пов'язана з іменем князя Данила Галицького [2].

На найвищому пагорбі міста Холма П. Покришкін разом з іншими дослідниками оглянув давню стіну, яка стала проглядатися внаслідок осідання ґрунту ще наприкінці XIX ст. Ф. Кораллов зазначав: «Ця стіна підтверджує свідчення літопису, що Данило серед міста давнього Холма на кам'яному фундаменті висотою 15 ліктів вибудував дерев'яну вежу, вибілівши її «як сир», так що вона стояла, світячись на всі сторони. Дерев'яні частини вежі, як свідчить

той же Іпатіївський літопис, разом з містом згоріли в 1259 році..., а нижня кам'яна частина стала проглядатися при осіданні ґрунту. Зрозуміло, повне й остаточне вирішення цього питання можливе шляхом розкопок і дослідження зразка кладки стіни» [2]. Сам же пагорб, на думку П. Покришкіна, є штучним насипом і був місцем давнього городища. Останнім і скористався Данило Галицький для спорудження на ньому укріпленого міста.

Газетний матеріал розповідав, що дослідник уважно оглянув і такі давні архітектурні пам'ятки Холмщини, як Белавінську і Столп'євську вежі. На початку ХХ ст. від першої з них віділіла лише західна стіна і частина північної. П.Покришкін констатував, що Белавінська вежа збудована з місцевого каменю, причому в основу її спорудження покладено так зване хрестове склепіння. У стіни в чотири яруси були замуrowані дерев'яні з'єднання, від яких залишилися тільки круглі отвори. Уважніше придивившись до залишків вежі, неможливо не помітити гнізд для балок. Тому П. Покришкін висловив припущення, що в давнину вежа мала чотири поверхи і була зведена як сторожовий пункт для попередження про напад ворога. На час її обстеження «фундамент уцілілої стіни сильно попувався від впливу стихій, у середині її величезна щілина із самого верху майже до низу, яка все більше і більше збільшується завдяки дощам і замерзанню взимку води, що западає в цю щілину. Орнамент верхнього вікна, а саме, обкладка зеленою опокою, вся вивалилася, а з нижнього витягнута руками людськими, так що більш збереженим залишається середнє вікно» [2].

На відміну від Белавінської Столп'євська вежа збереглася краще. Зовні вона чотирикутної форми, а всередині – круглої, із залишками слідів від склепінь. Кладка її стін ідентична з Белавінською. Таких веж в Столп'є було три, але дві ще в 1860-х рр. були розібрані для будівництва шосейної дороги.

Обстеження П. Покришкіним у 1903 р. пам'яток Холмщини стало підґрунтям, на якому він упродовж 1909–1912 рр. розгорнув їх ретельне вивчення і збереження [5; 6]. Початок робіт у 1909 р. засвідчують віднайдені нами в архівах російської федерації документи. Одним з них є лист єпископа Холмського і Люблінського

Євлогія від 29 березня 1910 р. до голови розпорядчого комітету Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва О. Мердера. Торкаючись питання про приїзд О. Мердера на Холмщину, єпископ писав: «... доручили мені просити, щоб... Археологічна комісія надіслала до нас знову П. П. Покришкіна для розкопок, які ним були розпочаті в минулому році. Ми гарантуємо йому і з задоволенням оплатимо дорожні витрати в обидва кінці і його утримання за весь час перебування у нас. ... Старовини в нашому давньому Холмі дуже багато, але уся вона ще під спудом, - власне «*Terra incognita*». Уже минулорічні роботи П. П. Покришкіна спільно з нашими аматорами археології пролили світло на багато темних сторінок нашої Холмської старовини; потрібно б ще рік-другий попрацювати, і тоді ми могли б дати змістовний матеріал для 3'їзду археологічного, хоча б спочатку обласного...» [10, арк. 1–2].

У 1909 р. основну увагу П. Покришкін зосередив на ґрунтовному обстеженні Столп'євської і Белавінської веж з метою підготовки їх до ремонтних робіт. А в 1910 р. на підставі виданого йому Археологічною комісією відкритого листа на право проведення археологічних розкопок вчений розпочав дослідження у самому Холмі [5]. Про свій приїзд і зручні для нього терміни проведення у місті археологічно-архітектурних пошуків (кінець липня – перша половина серпня) академік заздалегідь повідомив Євлогія. Відповіддю єпископа Холмського і Люблінського став лист від 19 липня 1910 р., де говорилося: «Вельмишановний Петро Петрович! Вибачте будь ласка, що я недопустимо довго не відповідав Вам. Звичайно, ми завжди раді Вас бачити і всіляко постараємося влаштувати Вас разом з креслярем. Але ось що спало мені на думку. Ви можете приїхати лише наприкінці липня і [бути] по 14 серпня... Щоб уникнути цієї квапливості, а також з деяких інших міркувань, чи не знайдете Ви можливим перенести терміни своєї поїздки в Холм і призначити її на 10 вересня. Осінь у нас (зокрема вересень) буває теплою, сонячною і розкопки можна проводити дуже зручно. І не потрібно буде поспішати; а крім того вдасться уникнути й іншої незручності. Якщо розкопки будуть здійснюватися у серпні,

– чи встигнете Ви закопати всі рови і ями до свята нашого Холмського – 8 верес[ня], коли народ збирається в Холмі величезними масами тисяч у 15. Я боюся, щоб у ці розкопані ями не потрапив хто-небудь з цієї юрби. Та й Ф. В. Кораллову вільніше у вересні, ніж у серпні. Втім, усе це наші побажання, а Ви вчините, як Вам буде зручно. Ми всі завжди раді будемо Вашому приїздові...» [10, арк. 3–4].

Однак напружений робочий графік не дозволив П. Покришкіну перенести наперед визначені терміни проведення в 1910 р. досліджень у Холмі та його околицях. Основу увагу вчений зосередив на вивченні давнього городища. Намагаючись визначити місцезнаходження князівського палацу та його укріплень, інших архітектурних споруд, відомих з літописних свідчень, П. Покришкін розпочав розкопки у найбільш вірогідному місці розташування давнього міського центру – на Соборному (Високому) пагорбі, який ще називають Святою горою. Саме тут наприкінці 1890-х рр., а за іншими даними – ще у 1870-х рр. під час будівництва Кирило-Мефодіївської церкви, стала проглядатися давня стіна, походження якої ніхто з місцевих дослідників пояснити не міг. У результаті археологічних розкопок вченому вдалося віднайти на краю пагорба давню стіну товщиною близько 2 метрів, яка збереглася на висоту до 4 метрів. За технікою кладки ця стіна виявилася дуже близькою до Белавінської вежі, хоча, за словами П. Покришкіна, її кладка, порівняно з вежею, набагато акуратніша.

Перші успіхи вказали на доцільність продовження розкопок саме на холмській Святій горі, що і здійснювалося впродовж 1911 та 1912 рр. Внаслідок проведених робіт була досліджена територія площею близько 300 кв. метрів в південно-східній частині пагорба. Що ж до середини і північно-західної частини пагорба, то розкопки їх зовсім не зачепили.

Підсумком архітектурно-археологічного дослідження П. Покришкіним міста Холма стало виявлення рештків давніх стін та значної кількості архітектурних фрагментів невідомої будівлі, вірогідніше всього, храму. За допомогою розкопок вдалося відкрити залишки ще однієї споруди, яку П. Покришкін класифікував

як вежу. Він вважав, що коли ці рештки є фрагментами вежі, яка згадувалася в літописі, то розкопана частина, більше всього, відіграла роль тієї кам'яної основи (висотою в 15 ліктів), на якій знаходилася основна частина вежі – її дерев'яна надбудова. Вчений прийшов до висновку, що виявлені ним старожитності зведені на місці давнішого городища і відносяться до часів князя Данила Галицького [5].

Одночасно з проведенням археологічних розкопок у Холмі П. Покришкін здійснював нагляд за ходом ремонту Белавінської і Столп'євської веж. Зберігся акт прийому виконаних весною 1911 р. у Белавінській вежі робіт. Він датований 17 липня 1911 р. і підписаний П. Покришкіним. У документі, зокрема, підкреслюється, що виконані роботи доцільні, але необхідно зробити ще наступне: «1) Зовнішні і внутрішні кути, де зелений камінь відпав, відновити по можливості зеленим каменем, взявши його з розкопок з Соборного пагорба, на що вимагається дозвіл Холмського Православного Св. Богородицького Братства; 2) Залити усі шви між камінням давньої кладки на кінцях зруйнованих стін; 3) Влаштувати водовідвід з рову; 4) Влаштувати огорожу на валу насадженнями шипшини або акації і 5) Для попередження іржі на залізних палях пофарбувати їх сірою масляною фарбою» [6, арк. 1].

Не дивлячись на важливість одержаних результатів, розкопки в Холмі після 1912 р. припинилися насамперед через відсутність коштів. Однак наявні джерела дають змогу констатувати, що вивчення П. Покришкіним пам'яток Холмщини на початку ХХ ст. можна вважати одним з найдієвіших заходів щодо збереження у цей час місцевих об'єктів культурної спадщини. Подальшим пам'яткознавчим студіям Холмщини завадила Перша світова війна, яка унеможливила доступ до пам'яток цієї етнічної української території. Водночас наголосимо, що, віддаючи належне дослідженням П. Покришкіна, все ж не варто забувати, що вивчення архітектурних пам'яток і заходи щодо їх збереження були далекими від досконалості. Адже пам'яткознавчі заходи перебували під жорстким ідеологічним контролем; ігнорувалися реліквії, які не підпадали під категорію пам'яток «російської старовини». Дослідження про-

водилися епізодично, не носили комплексного систематичного характеру, не завжди кваліфіковано вирішувалися назрілі питання. Тому означена тема потребує подальшого об'єктивного вивчення та відповідної оцінки.

ЛІТЕРАТУРА І ДЖЕРЕЛА:

1. Гаврилук С. В. Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX – початок XX ст.): Монографія. 2-е вид., доп. Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. 536 с.
2. Люблінські губернські відомості. 1903. 25 листопада.
3. Покришкін Петро Петрович. Енциклопедія сучасної України. Режим доступу: <https://esu.com.ua>.
4. Рукописний архів Інституту історії матеріальної культури російської академії наук. Ф.21. Покришкін П. П. Спр. 6. Розробка законоположень про охорону давніх пам'яток мистецтва і їх обліку в товаристві художників-архітекторів. 1905 р. 6 арк.
5. Там само. Спр. 24. Щоденник і світлини з розкопок Соборної гірки в Холмі Люблінської губернії в 1910 р. 22 арк.
6. Там само. Спр. 29. Покришкін Петро Петрович. Акт огляду Белавінської вежі поблизу Холма Люблінської губернії. 17 липня 1911 р. 2 арк.
7. Там само. Спр. 31. Автобіографія П. П. Покришкіна для журналу «Культурна Росія». 1911 р. 2 арк.
8. Там само. Спр. 37. Покришкін П. П. Рапорт на ім'я голови Археологічної комісії по законопроектах з охорони пам'яток. 8 арк.
9. Там само. Спр. 111. Листи П. П. Покришкіна до різних осіб під час роз'їздів з вивчення і охорони пам'яток мистецтва і давнього живопису. 1910 – 1918 рр. 95 арк.
10. Там само. Спр. 164. Єврогій – єпископ Холмський і Люблінський. 2 листи: 1 – Олексію Івановичу Мердеру, 29 березня 1910 р.; 2 – Петру Петровичу Покришкіну, 19 липня 1910 р. 4 арк.
11. Zamojsko-Wolynskie zeszyty muzealne / J. Kusnierz, A. Urbanski ; red. P. Kondraciuk. Zamość, 2004. T. 2 : Numer specjalny: Twierdze kresowe Rzeczypospolitej. S. 189–196.

